

Sava STAMENKOVIĆ

VTU „Sveti Kiril i Metodij”

Veliko Trnovo, Bugarska

UG „Litera”

Užice, Srbija

sava.stamenkovich@ts.uni-vt.com, savastamenkovic@gmail.com

Daniela KONSTANTINOVA

VTU „Sveti Kiril i Metodij”

Veliko Trnovo, Bugarska

d.konstantinova@ts.uni-vt.bg

STEREOTIPI U POGLEDU SRBA NA NARODE ISTOČNOG I JUŽNOG BALKANA

Sava STAMENKOVIĆ

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

Veliko Tarnovo, Bulgaria

Organization ”Litera”

Užice, Serbia

sava.stamenkovich@ts.uni-vt.com, savastamenkovic@gmail.com

Daniela KONSTANTINOVA

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

Veliko Tarnovo, Bulgaria

d.konstantinova@ts.uni-vt.bg

SERBS‘ VIEWS OF EASTERN AND SOUTHERN BALKAN NATIONS: ABOUT SOME STEREOTYPES

The paper consists of a presentation and analysis of the results of an anonymous survey conducted in the first half of 2018. The survey was about the stereotypes that Serbs may have in their views and attitude towards other Balkan peoples; in this case towards the Eastern and Southern Balkan nations – Romanians, Bulgarians, Greeks and Turks. Through free associations, we tried to register those stereotypes, and through questions about phraseologisms and paremias that the respondents know about the given nations, we tried to check whether some stereotypes remained there. The results partially confirmed and partially refuted our initial assumptions. In conclusion, we give another brief overview of the survey itself and the possibilities for its improvement.

Keywords: stereotypes, phraseology, paremias, Serbs, Balkan nations.

1. Uvod

Tokom prve polovine 2018. godine sproveli smo anketu o tome kako Srbi gledaju na druge balkanske narode i na sebe. Anketa je bila anonimna i sprovedena je pisano i onlajn, preko Gugl upitnika. Anketu smo prekinuli kada je 240. ispitanik popunio upitnik, smatrajući da je to reprezentativan broj. Ispitanici su uzrasta od 21 do 69 godina, oba pola i različitog nivoa obrazovanja. Pitanja su se ticala deset balkanskih naroda, kao i samih Srba. Iako je plan bio da se u jednom izdanju predstave svi rezultati, ograničenja koja zbornici i časopisi daju primorali su nas da istraživanje podelimo u tri rada. Prvi će se ticati odnosa Srba prema narodima istočnog i južnog Balkana (Rumuni, Bugari, Turci, Grci), drugi odnosa prema narodima zapadnog Balkana, tačnije narodima koji su činili bivšu Jugoslaviju (Slovinci, Hrvati, Bošnjaci/Muslimani, Crnogorci, Makedonci i Albanci kao nacionalna manjina), a treći će pokazati kako Srbi doživljavaju sebe kao narod. Ova podela nam se čini tematski dobra, a pruža mogućnost za ravnomernu raspodelu prikupljenog materijala.

Što se tiče same teorije stereotipa, ona je izneta u već objavljenom radu o pogledu Bugara na druge balkanske narode (v. Константинова, Стаменковић 2020), koji je nastao na osnovu istraživanja koje je rađeno paralelno sa ovim, po istoj šemi i sa istim brojem učesnika. Dakle, teorijski ćemo se stereotipa samo ovlaš dotaći, a više ćemo se fokusirati na rezultate ankete i pokušaj objašnjenja dobijenih rezultata, te na odgovor na pitanje da li su stari stereotipi očuvani, da li su razvijeni neki novi i u kom procentu se oni javljaju, tj. koliko su dominantni.

Pošto bi napisali koliko godina imaju, ispitanici bi odgovarali na prvih deset pitanja. Pitanja su se ticala balkanskih naroda i svako je glasilo: *Navedite dve, tri reči koje su vam prva asocijacija kada se spomenu Rumuni/Bugari/...* Sledeća dva pitanja su bila koncipirana kao izbor i ticala su se sličnosti i razlike: *Koji od navedenih naroda su najbliži Srbima?*, *Koji od navedenih naroda se najviše razlikuju od Srba?* Potom sledi pitanje: *Koje od navedenih naroda Srbi najmanje poznaju?* Ovde smo želeli da vidimo koje narode Srbi smatraju različitim od sebe, a o kojim narodima ne znaju mnogo, što svakako nije isto.

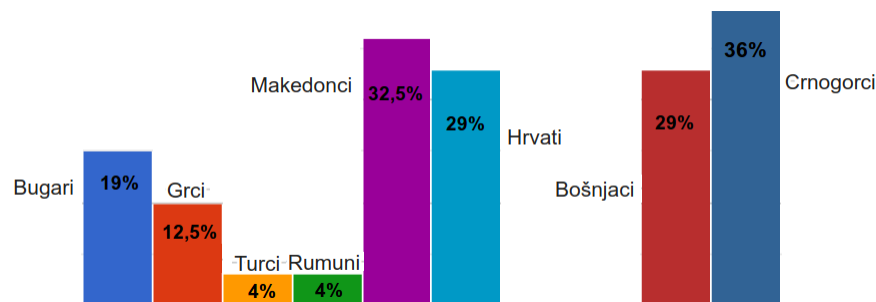
Kaže se da stereotipi dugo žive u poslovicama, izrekama, poređenjima, frazeologizmima, čak i kad im značenje počne da bleđi¹, te smo ih zato postavili kao sledeća pitanja. Prvo je *Znate li neke izreke, poslovice, frazeologizme vezane za Bugare? Navedite ih.* Zašto su Bugari posebno izdvojeni? Razlog je što su ovi radovi prvenstveno i zamišljeni kao bugarsko-srpska saradnja i pravljenje paralela u našim stavovima i pogledima na balkanske susede. *Znate li neke izreke, poslovice, frazeologizme vezane za druge navedene narode? Navedite ih.* je drugo pitanje. Poslednja dva pitanja tiču se onoga što se u imagologiji naziva autoimaginiranje (kako vidimo sami sebe), ali i metaimaginiranja (kako mislimo da nas drugi vide): *Navedite dve, tri reči koje najbolje opisuju Srbe? Znate li neku izreku, poslovicu,*

¹ To, naravno, ne važi samo za stereotipe, već za sve što je u poslovicama sačuvano. Koliko ljudi će npr. znati da objasni poreklo izraza *prodavati rog za sveću* ili *tante za kukuriku*?

frazeologizam vezan za Srbe? Navedite ih. O rezultatima ovih pitanja biće reči u drugom radu i ovde ih nećemo razmatrati.

Kako smo rešili da predstavimo rezultate date ankete? Sve odgovore koji se tiču asocijacija na navedene narode delili smo u pet grupa. To su: Geografija, Istorija, Kultura, Političko-ekonomska situacija i Karakter i izgled. Ovde smo išli od spolja ka unutra, tj. sami prikupljeni podaci doveli su nas do zaključka da je ovakva podela najsvrsishodnija, tj. da će se elementi najbolje razdeliti po ovakvom sistemu, koji s druge strane u potpunosti pokriva strukturu doživljaja jednog naroda ili sistem stereotipa koji se razvija u posmatranju tuđeg, drugog naroda. Pet kategorija dajemo u procentima u odnosu na ukupan broj datih odgovora za dati narod, a onda u ukupnim procentima i dajemo pojedine pojmove u okviru svake kategorije. Potom pokušavamo da objasnimo genezu svakog od njih, da bismo na kraju poglavlja dali ocene rezultata i mišljenja o stereotipima vezanim za dati narod u ovom trenutku.

2. Najsličniji i oni drugi

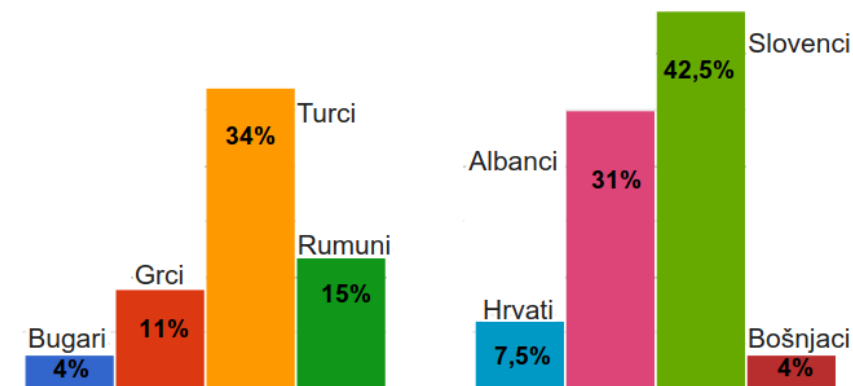
Grafikon 1. Narodi najsličniji Srbima – odgovori anketiranih

Krenimo od opštih pitanja i određenja. Ko nam je najsličniji, a ko se najviše razlikuje od nas. Kao što se sa grafikona može videti, (anketirani) Srbi smatraju da su im najsličniji Crnogorci. S obzirom na to da 16% anketiranih smatra da su Crnogorci zapravo Srbi, ovakva određenja Crnogoraca kao najsličnijih ne čude. Na drugom i trećem mestu smo očekivali Hrvate i Bošnjake, budući da sa njima delimo jedan (iako policentričan) jezik, ali su na drugom mestu po sličnosti ipak Makedonci. Uzrok tome treba tražiti u zajedničkoj istoriji, bivšoj zajedničkoj državi, sličnim običajima i istoj veri. Naravno, i jezik nam je sličan. Uzrok mogu biti i genetska istraživanja rađena poslednjih godina (u medijima vrlo popularna), koja pokazuju da su Srbi i Makedonci genetski 96% isti² (Kavaja 2016). Interesantno je da od 240 ispitanika Albance i Slovence kao Srbima najsličnije nije odredio ni jedan jedini ispitanik.

² Inače, istraživanje je pokazalo i da su Srbi osim Makedoncima (96%), slični i drugim balkanskim narodima – Greima (66%), Rumunima (61%), Bugarima (53%) i Turcima (42%), tj. da su nam geni toliko smešani da „čistih naroda” na Balkanu nema (v. Portal 021 2016).

Od naroda koje obrađujemo u ovom radu, Bugari su najbliži Srbima (19% ili peto mesto po sličnosti), potom Grci (12,5% ili šesto mesto) i na kraju podjednako Turci i Rumuni (po 4%, podeljeno sedmo i osmo mesto). Bugari su nam slični po poreklu, veri i jeziku, a poslednje dve decenije turistička (i druga) razmena između nas čini da se osećamo sve bliži jedni drugima. Sa Grcima nas najviše vezuje vera, naši manastiri na Svetoj Gori i, naravno, leto i more.

Iako su nam Turci dosta daleko i uz to veliki neprijatelji iz prošlosti, pretpostavljamo da je sličnost (balkanskog) mentaliteta kod nekih ispitanika doveo do ocene da su Srbima upravo Turci najbliži. Ovde uticaj može imati i televizija, tj. turske serije, koje su kod nas i najgledanije. Rumuni, barem po našoj percepciji, prilična su nepoznanica za Srbe. Razdvaja nas u najvećoj meri jezik. Veze između dveju zemalja su dosta labave, čak i u fizičkom smislu. Treba samo pogledati koliko je loše povezan sa Srbijom Temišvar, koji se smatra glavnim centrom srpskog naroda u Rumuniji, i sve postaje jasno. Pretpostavljamo da 4% onih koji su odgovorili na ovo pitanje imaju nekih ličnih veza sa Rumunijom.

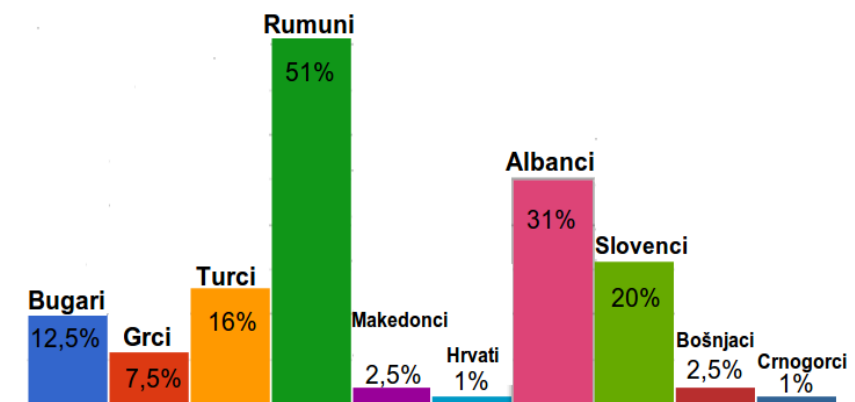
Grafikon 2. Narodi koji se najviše razlikuju od Srba – odgovori anketiranih

Pogledajmo prvo ko na ovom grafikonu fali. Dakle, u skladu sa dijagramom najbližijih naroda – niko od anketiranih nije mislio da su Crnogorci ili Makedonci najrazličitiji od nas³. Sasvim logično, na prvom mestu su Slovenci. Iako smo živeli u istoj državi, jezik je verovatno bio glavna prepreka približavanja. Neočekivano, na drugom mestu nisu Albanci, već Turci. Pretpostavljamo, a proverićemo to i iz odgovora na pitanja o ovom narodu, da je razlog konzervativnost turskog društva i petovekovno ropstvo pod Osmanlijama.

Iako su većina stanovnika Autonomne Pokrajine Kosovo i Metohija, možemo reći da su nam Albanci tradicionalno nepoznati. Razlog je jezik toliko različit od našeg, ali i čitava jedna decenija kada Albanaca nije bilo u zvaničnim institucijama

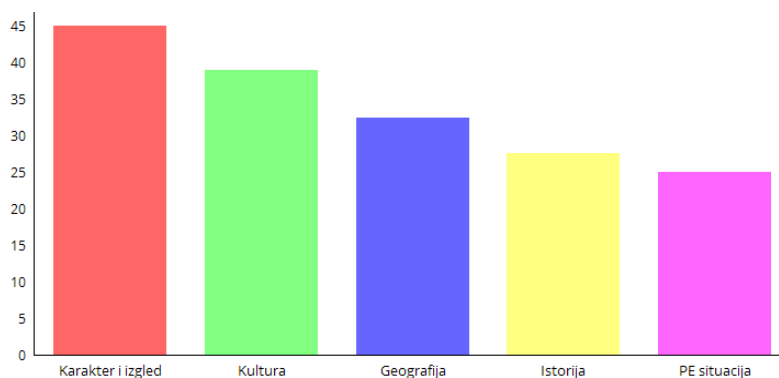
³ Iako u upitniku o Crnogorcima mali procenat ispitanika ovaj narod poredi sa Albancima, tvrdeći da su najbliži po patrijarhatu, konzervativizmu i plemenskom uređenju i duhu.

i u sistemu obrazovanja. Od naroda kojima se u ovom radu bavimo, posle Turaka, najrazličitiji od Srba su, po anketi, Rumuni, što je sasvim očekivano, potom Grci i u dosta malom procentu Bugari. Tu bi presudni razlog bio, prema našem iskustvu, fizički izgled, a kod Grka i jezik.

Grafikon 3. Narodi koji su Srbima najnepoznatiji – odgovori anketiranih

Ovo pitanje je ispitanike u velikoj meri zbunjivalo. Neki su pitali zar ono nije jednako prethodnom pitanju, *Koji su narodi najrazličitiji u odnosu na nas*, a nekima je trebalo i da duže razmisle o pitanju. Psihološki je lakše nekoga odrediti kao suprotnog sebi, a mnogo je teže priznati da nekog zapravo ne poznajemo. Sasvim očekivano, u vrhu liste su Rumuni i Albanci. Za njima su Slovenci i Turci. No, iznenađenje su Bugari na petom mestu. Očekivali smo da su, zbog fizičke blizine, zajedničke istorije, običaja i vere, te pojačane turističke aktivnosti, Bugari Srbima poznatiji od npr. Grka. No, očigledno nije tako. Grci su na šestom mestu. Posebno iznenađenje su odgovori koji Crnogorce određuju kao nepoznate, no to će biti detaljnije analizirano u drugom radu. Sada ćemo analizirati podatke za svaki od četiri nejugoslovenska naroda jedan po jedan.

Grafikon 4. Asocijacije na Rumune: 45% Karakter i izgled, 39% Kultura, 32,5% Geografija, 27,5% Istorija, 25% Političko-ekonomska situacija

Najviše ispitanika govori o karakteru i izgledu Rumuna. Najviše njih, 42%, ima pozitivne asocijacije na Rumune. 11% ih određuje kao dobre komšije, a isto toliko kao prijatelje. 6% kaže da su Rumuni „korektni”, a isto toliko da su Rumuni Srbima braća. 3% kažu da su Rumuni dobri ljudi, isto toliko da su hrabri. 3% konstatuje da jedino sa Rumunima od suseda Srbija nikad nije ratovala. I to je zaista istina. U modernoj istoriji Rumunija i Srbija nikada nisu ratovale, sve sporove su rešavale mirno, a čak i u vreme Drugog svetskog rata, kada je Rumunija mogla, kao članica Sila Osovine, da uzme deo teritorije Srbije, to nije učinila.

12% ispitanika iz ove grupe ima kao asocijaciju radnike – najamne, fizičke, sezonske, građevince. 19,5% iz ove grupe kao prvu asocijaciju navode: „Cigani”. I ovde nije jasno na šta se misli – da li ispitanici žele da kažu da u Rumuniji ima mnogo Roma ili da Rumuni liče na Rome. Moguće je da je u pitanju ovo drugo pošto po 3% ispitanika kaže da su Rumuni crni, da su neobičnog, čudnog ili čak ružnog izgleda. Isto toliko, po 3%, kažu da su Rumuni ograničeni i prljavi. 6% kažu da su Rumuni skloni krađi, a isto toliko da su u pitanju šverceri. Ovo poslednje se može povezati i sa kategorijom Istorija, budući da te asocijacije idu iz devedesetih godina kada su na pijacama u Srbiji robu uglavnom prodavali Rumuni i Bugari.

Druga grupa po veličini je ona koja ima asocijacije vezane za kulturu. 50% anketiranih iz ove grupe kažu Drakula, a po 3%, vezano za to, navodi kao asocijaciju Vlada Cepeša i reč vampir. To bi, verovatno, bila prva asocijacija bilo kog naroda kad se spomenu Rumuni. Vlad Cepeš, Vlad Drakula ili prosto Vlad III, vlaški vojvoda, kroz roman *Drakula* Brama Stokera iz 1897. postao je svetski poznat, iako je, treba napomenuti, sama reč vampir ušla u svetske jezike iz srpskog, kroz izveštaj austrijskog lekara o obdukciji navodnog vampira iz istočne Srbije, Petra Blagojevića (v. Frombald 1725).

10% navodi rumunsku muziku, određujući je kao čudnu, lošu i turbo folk (ovde se pitamo da li ispitanici misle na vlašku ili baš na rumunsku muziku), a 3%, zanimljivo i neočekivano, kao asocijaciju navodi frulu. 6% navodi kao asocijaciju rumunski jezik, navodeći da je lep i čudan. Slede dosta zanimljivi i neočekivani rezultati. 3% ispitanika navelo je Kristijana Munđu, jednog od najpoznatijih rumunskih reditelja, čiji je film iz 2007. *4 meseca, 3 nedelje i 2 dana* o studentkinji koja 1987. luta Bukureštom, pokušavajući da svojoj cimerki nađe lekara koji bi joj uradio abortus, u Čaušeskuvom režimu koji je branio i abortus i kontracepciju, dobio brojne nagrade, od kojih je svakako najvažnija Zlatna palma na Kanskom festivalu. Ova asocijacija pokazuje da i savremena kultura ima uticaj na formiranje utiska o jednoj zemlji i narodu.

Kao asocijacije su dati i „naši Rumuni”. Jedan od najpoznatijih srpskih pesnika, Vasko Popa, rumunskog je porekla. Njega kao asocijaciju ima 3% ispitanika. Isto toliko navodi kao asocijaciju kraljicu Nataliju i kraljicu Mariju. U pitanju su dve rumunske plemkinje udate za srpske kraljeve. Natalija Keško (1859-1941) bila je udata za Milana Obrenovića, prvog novovekovnog srpskog kralja, a Marija Hoencolern (1900-1961), ćerka rumunskog kralja, bila je supruga kralja Aleksandra

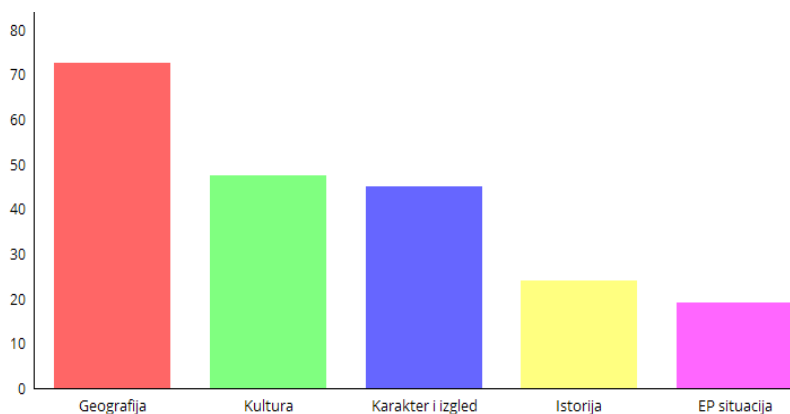
I Obrenovića i majka poslednjeg srpskog/jugoslovenskog kralja, Petra II. Od ostalih asocijacija tu su šarena odeća (6%), treš i kič (6%), sir (3%) i rumunska magija (3%).

Kad smo kod magije, ona se pre određuje kao vlaška. Vlasi u Srbiji se smatraju posebnim narodom, mada ih deo Rumuna smatra Rumunima. Jezik im je sličan, a i neki običaji. Ipak, veći deo Vlaha u Srbiji izjašnjavaju se kao Vlasi, deo i kao Srbi vlašskog porekla. Ova nedoumica javlja se kod 30% ljudi koji su dali asocijacije u kategoriji Političko-ekonomska situacija. Ove odgovore svrstavamo pod ovu kategoriju zato što nam se čini da je to više pitanje politike nego istorije. No, ubedljivo najviše asocijacija iz ove kategorije (55%) su siromaštvo ili beda, što je takođe možda sećanje na tranzicione devedesete godine. 10% ispitanika kao asocijaciju navodi dačiju, model automobila, a 5% korupciju.

Što se tiče kategorije Geografija, tu dominira Temišvar (38%). U pitanju je grad koji je nekad imao značajnu srpsku manjinu i koji je bio (i ostao) centar Banata. Logično je da je on asocijacija mnogih Srba, posebno onih iz Vojvodine. Nostalgično o Srbima u Temišvaru još 1925. piše Miloš Crnjanski, koji se protivio davanju toliko sela i gradova sa srpskim stanovništvom Rumuniji, predviđajući da „polako, kroz koju godinu, u Temišvaru nam neće ostati ni traga ni glasa” (v. Crnjanski 1925). No, Srba u Temišvaru i dalje ima, iako malo, oko 2% ukupnog stanovništva, sa razvijenim društvima, crkvom, novinama na srpskom, srpskom katedrom na tamošnjem univerzitetu. S tim u vezi, asocijacija Banat je u anketi prisutna sa 12%. Od drugih geografskih asocijacija navode se glavni grad Bukurešt (15%), Transilvanija (15%, verovatno povezano i sa Drakulom), Karpati (8%), a po 4% ispitanika je navelo zamkove, Bran (opet po legendi Drakulin grad) i Brašov.

U kategoriji Istorija, 64% odgovora tiču se bračnog para Čaušesku i njihove egzekucije. Po 9% odgovora ide na Rumunsku revoluciju 1989. (koji se mogu i priključiti prethodnom odgovoru, budući da je rezultat te revolucije bila upravo egzekucija Nikolaua i Elene Čaušesku) i „romansko poreklo” Rumuna. Po 4,5% ispitanika dalo je odgovore: Dačani, borba sa Osmanlijama i, zanimljivo, NATO bombardovanje 1999. godine i nepriznavanje Kosova.

I ovde su rezultati očekivani. Srbija i Rumunija imaju dobrosusedske odnose, ali naši narodi nisu naročito bliski, tj. nema mnogo kontakata između Rumuna i Srba. Nema mnogo turističkih putovanja Srba u Rumuniju i obratno. Odatle i najviše asocijacija koje možemo označiti kao opšte, svetske – grof Drakula i Čaušesku. Od onih lokalnih, tu su sećanja na krizne devedesete, šverc robe iz Rumunije i siromaštvo koje je tada vladalo u Rumuniji. Od 240 ispitanika samo dvoje je napisalo neku poslovicu, poređenje ili frazeologizam vezan za Rumune. „Obukao se kao Rumun” i „Radi kao Rumun”. Priznajemo da za oba poređenja prvi put čujemo. Najverovatnije su oba vezana za devedesete. Oblači se kao Rumun može da znači, pretpostavljamo, tri stvari – bez ukusa, u staroj odeći ili preterano šareno. Radi kao Rumun može biti povezano sa švercom, nelegalnim radom, krađom (sudeći po drugim datim asocijacijama).

Grafikon 5. Odnos Srba prema Bugarima: Geografija 72,5%, Kultura 47,5%, Karakter i izgled 45%, Istorija 24%, Političko-ekonomska situacija 19%

Iako je kod Srba grčko more daleko najpopularnije, u grupi asocijacija koja je prva kod ispitanika (Geografija), osnovna asocijacija na Bugarsku je Crno more (35% u grupi Geografija, 22% od ukupnih odgovora vezanih za Bugarsku). 25% odgovora iz ove kategorije vezano je za Sofiju. 3% ispitanika navelo je Nesebar, a od drugih morskih destinacija u Bugarskoj spominju se Varna i Sunčev Breg⁴ (po 1%). 3% je upisalo staru bugarsku prestonicu Veliko Trnovo, što je najverovatnije vezano za srpsku istoriju – u Trnovu je umro i sahranjen Sveti Sava, za Srbe najznačajniji svetac. Sa 2% javljaju se srpski gradovi Pirot i Dimitrovgrad, verovatno mesta sa značajnim brojem Bugara (u Dimitrovgradu su Bugari i većina).

Sa 2% javlja se i reka Marica. Nije jasno da li zato što na njoj leži nekoliko bugarskih gradova (Plovdiv, npr., takođe u asocijacijama prisutan sa 2%) ili je možda u pitanju istorijska veza. Bitka na Marici, koja je „označila kobni obrt sreće balkanskih vladara” (Ćorović 1997: 174), iako ova reka dobrim delom ide kroz Bugarsku, zapravo se odigrala na delu Marice koji je u današnjoj Grčkoj.

1% ispitanika ove grupe kao prvu asocijaciju na Bugarsku navode – Makedoniju. Ovaj bi se odgovor mogao naći i u kategoriji Istorija (budući da je oduvek bio „jabuka razdora” u odnosima između Srbije i Bugarske) ili u kategoriji Političko-ekonomska situacija (zbog stalnih trzavica u odnosima Bugarske i Makedonije po pitanju jezika i istorije).

Što se kategorije Kultura tiče, 16% ispitanika je reklo ruža. I zaista je ruža simbol Bugarske, a čak se u turističkim propektima ova država i naziva „zemljom ruža”. Sledi alva (11%), arapska i balkanska poslastica, oko čijeg je porekla i prava na korišćenje imena čak došlo do sudskog spora između Severne Makedonije i

⁴ Топоним Слънчев Бряг је у српски језик ушао као Sunčev Breg. Greška je, jasno je, napravljena zbog homofonije. Brjag i breg zvuče isto, ali reč brjag na bugarskom znači obala, ne breg.

Grčke (v. Šmic 2019). Isto toliko anketiranih kao asocijaciju na Bugarsku ima slični jezik. 1% bugarski određuje kao „pokvareni srpski”, verovatno u šali. Bugarsko kolo ili horo je asocijacija 8% ispitanika. 8% Bugare povezuje sa čalgom, bugarskom verzijom turbo folka, a isto toliko sa verovatno najpoznatijim predstavnikom ovog muzičkog pravca ili supkulture, Azisom. Bugarska čalga je popularna kod ljubitelja treša, i, kako dodaje jedan ispitanik, „sluša se ironično”. No, osim što se posmatra kao vid treš zabave, izvor smeha, čalga je sve češće predmet članaka mlađih naučnika iz bivše Jugoslavije (v. npr. Čaćić 2018).

4% anketiranih je kao asocijaciju na Bugarsku navelo krosdresere ili transseksualce, što je verovatno takođe povezano sa Azisom. Bilo je i onih koji Bugarsku vezuju za hranu – 3% je navelo začim čubricu⁵, a isto toliko i bugarski jogurt, sir i vino. 6% ispitanika ima asocijacije vezane za književnost – polovina od njih je navela Georgija Gospodinova, verovatno najpoznatijeg živog bugarskog pisca, a polovina roman *Jan Bibijan* Elina Pelina. Treba napomenuti da je ovaj roman bio obavezna školska lektira u trećem razredu osnovne škole skoro sve do kraja devedesetih. Iako je izbačen⁶, mnogi ga pamte i sa nostalgijom mu se vraćaju (v. Mijatović 2016).

Po pitanju karaktera i izgleda, 61% odgovora iz ove grupe određuje Bugare negativno. 19% navodi izraz „nož u leđa” ili piše na bugarskom „nož v grba”. Ovo može biti i prosto izobličavanje stereotipa humorom, o čemu je pisala Dženet Gibson (Gibson 2019: 88-92). Mapa koja je upravo u vreme kada smo sprovedili anketu bila popularna na društvenim mrežama prikazuje šaljivo „neprijatelje” Srba, dajući sažeto njihovu karakterizaciju. Upravo je na toj mapi Bugarska predstavljena izrazom „nož v grba”. 5% onih koji su dali odgovore u ovoj kategoriji kažu da su naši susedi zločinci (ovo je svakako povezano sa bugarskom okupacijom i zločinima u Prvom i Drugom svetskom ratu), a po 2% navode da su oni podmukli, izdajice, neprijatelji, prepredeni, pokvareni, prevrtljivi, lažljivi i skloni prevarama, dok, zanimljivo, 1% kaže da su dosadni.

20% iz ove grupe pozitivno ocenjuje Bugare – 40% smatra da su oni veseli, a po 20% da su živahni, vredni ili dobri susedi. Od onih koji su Bugare ocenjivali na osnovu fizičkog izgleda (17% od asocijacija u kategoriji Karakter i izgled), 80% njih ih vidi kao crne, tamnopuske, a 5% kao debele. 15% pak smatra da su Bugari ljudi egzotične lepote.

Od 24% ispitanika koji su imali istorijske asocijacije na Bugare, 70% njih kaže rat, najčešće Prvi svetski rat, potom Balkanski ratovi i Drugi svetski rat. 20% navodi zločine koje su Bugari počinili u Prvom i Drugom svetskom ratu. 15% ih povezuje sa Tatarima, a spominje se i Car Samuilo (10%) i Bitka na Kajmakčalanu (10%), vođena 1916. između srpske i bugarske vojske.

⁵ Ovaj nam je začim tolio nepoznat da se, verovatno zbog putovanja u Bugarsku, odomaćuje naziv čubrica, iako naši rečnici navode samo naziv čubar (v. RMS 2011: 1489).

⁶ Zanimljivo je da je *Autobiografija* Branislava Nušića i dalje u lektiri bugarskih školaraca.

Političko-ekonomska situacija je prva na umu samo 19% procenata anketiranih. Ovde kao asocijacija dominiraju jeftina roba (21%) i korupcija (16%). Po 10% je napisalo siromaštvo, beda i besparica. Ovo je verovatno sećanje na tranziciju devedesetih godina i pretpostavljamo da su u pitanju odgovori starijih ispitanika. 10% je i onih koji su kao asocijaciju naveli bugarski pasoš. Ova asocijacija više svedoči o političko-ekonomskoj situaciji u našoj zemlji, nego o onoj u Bugarskoj. Opšte je poznato da Srbi koji imaju nekog Bugarina među precima, uzimaju bugarski pasoš kako bi lakše radili u zemljama na zapadu Evropske unije.

Što se poslovice o Bugarima tiče, 32,5% ispitanika ne zna nijednu. Od preostalih 67,5% koji znaju neku, 29% ponavlja ono iz asocijacija – *Nož u leđa*. 26% daje poređenje *Rasturi se kao bugarska skupština*. Prvi izraz je jasan, on govori o izdaji i vezuje se ponajviše za Drugi balkanski rat u kome je Bugarska pogazila prethodni sporazum sa Srbijom i Grčkom i napala ih. Drugo poređenje tiče se socijalističkog perioda kada je Sovjetski Savez imao toliki uticaj u Bugarskoj da je raspuštao skupštinu ukoliko neka njena odluka nije odgovarala centrali u Moskvi. 18% ispitanika od onih koji znaju neki ustaljeni izraz navelo je: *Tuta Bugarin*. Ovaj izraz je „u narod” ušao iz popularne TV serije *Kamiondžije*. Jare, glavni lik, koga je igrao čuveni srpski komičar Miodrag Petrović Čkalja, kada je ljut na svog oca, govori mu: „Što te ne zakla Tuta Bugarin!” Zašto tačno Tuta i šta to znači, nije do kraja nikome nije jasno, ali se ovaj izraz negde ustalio u značenju neveštog, priglupog čoveka.

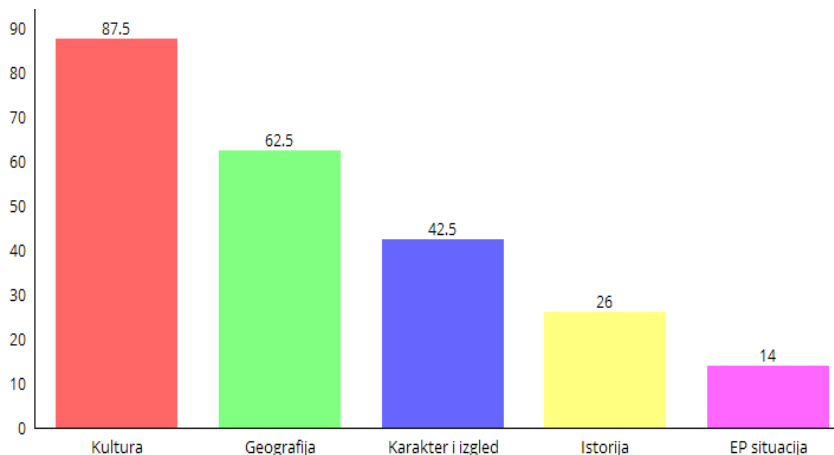
Po 2% ispitanika iz ove grupe navelo je sledeće poslovice i izreke: *Penil, ne penil, pari sam daval* (iz šaljive priče o Bugarinu u Srbiji koji je u prodavnici pomešao hleb i sapun, pa je ipak jeo sapun jer je dao novac za njega – izraz se upotrebljava za škrtog ili previše štedljivog čoveka), *Nema zeleno kuće, ni pošten Bugarin* (opet o Bugarima kao prevarantima, ali je zanimljivo da u Pirotu postoji i druga varijanta – „Nema zeleno kuće, ni pošten Nišlija”), *Crn kao Bugarin* (o tamnom tenu). 2% navodi poređenje koje govori o alavosti, proždrljivosti – *Pocepa ga kao Bugarin ćurku*. Isto toliko navelo je poslovice koje govore o istorijskom neprijateljstvu naših naroda: *Ako ne znaš odakle se puca, pogledaj prema Bugarskoj* i *Ako ne znaš u ratu s kim ćeš, gledaj gde je Bugarin, pa stani na suprotnu stranu*.

Geografske odrednice i kultura Bugarske ipak su prevagnule nad određivanjem Bugara kao neprijatelja. Zanimljive su i neočekivane, asocijacije vezane za savremenu književnost (Gospodinov) i one vezane za obrazovanje (*Jan Bibijan*). Ovde se postavlja pitanje starosne dobi jer teško da je neko mlađi čuo za izbačenu lektiru. Problem mesta odakle je ispitanik se takođe javlja. Primetili smo u istraživanju da ljudi iz zapadne Srbije nemaju nikakve asocijacije na Bugare. Ispitanici iz južne Srbije pak, zbog istorijskog iskustva⁷, imaju jasno određen, podozriv, sumnjičav

⁷ Sećanje na žrtve ratova (posebno one iz Prvog svetskog rata) na jugu Srbije je naročito jako. U Prvom svetskom ratu oko 20000 Srba je pobijeno u Surdulici. Tamo je 1915. kralj Aleksandar podigao Spomen-kosturnicu. Bugarska vojska je 1943. ruši. Obnovljena je 2009, a 2017. su i kanonizovani Sveti surdulički mučenici. (v. DAN 2017)

stav prema Bugarima. S druge strane, mnogi stereotipi se izvrgavaju podsmehu, a more, letovanje, putovanja i ono što se od bugarske kulture na putovanjima upozna, ipak su dominantne prve asocijacije na Bugare i Bugarsku.

6. More i giros

Grafikon 6. Pogled Srba na Grke: Kultura 87.5%, Geografija 62.5%, Karakter i izgled 42.5%, Istorija 26%, Političko-ekonomska situacija 14%

Neočekivano, najveći deo ispitanika ima asocijacije vezane za grčku kulturu (87,5%). Od toga 33% njih prvo pomisle na hranu i piće (najčešće asocijacije su giros i masline, a potom feta, mediteranska kuhinja i voće – limun, narandže, lubenice), 27% na muziku (najviše njih kaže prosto „grčka muzika”, manje buzuki, sirtaki, a retko se navode i konkretna imena muzičara – navedeni su pevač Demis Rusos i kompozitor Mikis Teodorakis), 16% religiju (pravoslavlje je najčešća asocijacija, u manjoj meri i manastiri), 24% ima „opšte” asocijacije kao što su kultura, filozofija, umetnost, jezik, mitologija, a dosta retko (po jedan ili dva ispitanika) navode konkretne specifičnosti grčke kulture, kao što su neobična prezimena, stilski tanjiri, mit o Fedri i Hipolitu ili Sofoklova tragedija *Fedra*, koja je u školskom programu, pa je možda odatle došla i asocijacija.

Druga najveća grupa odgovora je Geografija (62,5%). 70% odgovora ove grupe je, potpuno očekivano, more. Slede glavni grad, Atina (12%), Krf (8%), ostrva (6%). Po 1% ispitanika koji su dali odgovore u ovoj grupi asocijacija naveli su Mikonos, Olimp, Solun i Svetu goru. U pitanju su, naravno, najpoznatije letovališta i mesta koja srpski turisti najčešće posećuju.

42,5% ima asocijacije vezane za karakter i izgled, od čega na karakter ide 40, na izgled 30, a na bliskost sa Srbima takođe 30%. Što se tiče bliskosti dvaju naroda, 80% od ispitanika koji su imali ovakve asocijacije kažu „naša braća”, a 20% „naši prijatelji”. Karakterno pozitivno Grke vidi 57% (veseli, prijatni, neposredni, patriote), negativno 28% (lenji, bezobrazni), a 15% kažu da su Grci glasni, što može biti i pozitivno i negativno. Iz grupe koja ima asocijacije na fizički izgled Grka, 70%

ih ne vidi kao lepe (imaju veliki nos, niski su, tamnopusi, jedan ispitanik kaže da „liče na Cigane”, drugi da liče na Turke), dok 30% smatra da su Grci lepi, zgodni i markantni.

26% ispitanika ima istorijske asocijacije, od toga najviše kažu antika (38%), Sparta i Atina (24%). 10% ispitanika kaže „prvi alfabet”, što nije baš tačno, budući da je feničansko pismo prvi alfabet, a na osnovu njega nastaje starogrčki alfabet. 10% je napisalo Heleni, ali polovina od toga kaže da Grci „nisu Heleni” ili da „nemaju veze sa starim Helenima”, 10% kaže prosto istorija ili bogata istorija, 4% Vizantija i, zanimljivo, 4% kaže NATO bombardovanje, tj. „Ne NATO bombardovanju”, što je sećanje na 1999. godinu kada je Grčka, iako članica NATO-a, odbila da učestvuje u bombardovanju Srbije.

O ekonomsko-političkoj situaciji u Grčkoj razmišljalo je tek 14% anketiranih. Od tog broja 64% govori o ekonomskoj krizi u kojoj je Grčka. Najviše ispitanika kao prvu asocijaciju navodi krizu, ekonomsku krizu, lošu ekonomiju, dug i zaduživanje. 18% ima za asocijaciju siromaštvo, siromahe, a isto toliko ispitanika navodi sukobe sa Makedonijom oko imena države. Uzrok može biti i dalja vezanost za bivšu jugoslovensku republiku ili pak praktični razlozi – prelazak granice leti, kada se putuje na more i sl.

20% ispitanika zna neku poslovicu o Grcima. Od njih 50% navode poređenje „Dužan kao Grčka”. Iako bi se moglo pomisliti da je ova poslovice novijeg datuma, ona je zapravo dosta starija. Grčka je, naime, u svojoj istoriji imala sedam velikih ekonomskih kriza, od prve u IV veku pre nove ere, kada je trinaest grčkih gradova uzelo kredit od Hrama u Delosu do ove, najnovije krize koja je izbila 2015. godine (v. Holodny 2015). Poslovice se kod nas pojavila još u XIX veku, pošto se Grčka, 1822, kada je proglasila nezavisnost od Osmanskog carstva, zadužila kod Bavarske. Dug je vraćala do kraja tog veka, uz brojne pregovore i odlaganje, a iz tog perioda kod nas je ostala navedena poslovice (v. Grubiša 2010: 59).

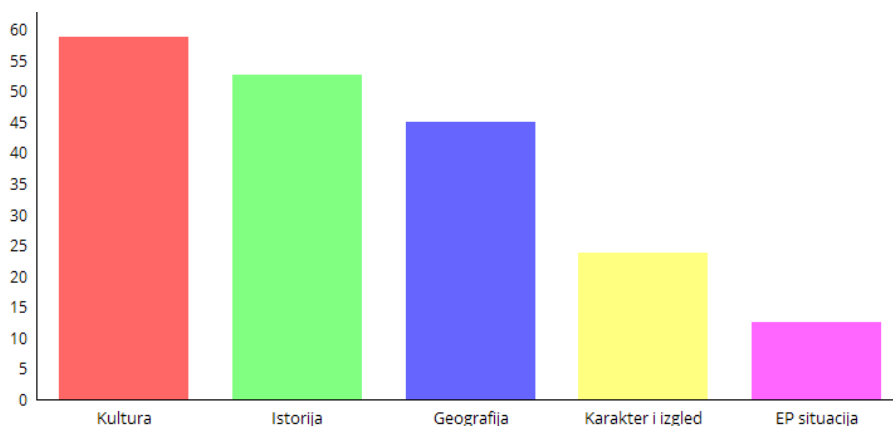
32% ispitanika od onih koji su znali neku poslovicu o Grcima, navodi poslovicu *Buni se kao Grk u apsu*, s tim što je jedan navodi kao *Zbunjen kao Grk u apsu*. Postoje dve teze o poreklu ovog izraza. Jedna kaže da je u vreme Kraljevine Jugoslavije i Sveti Sava bio po zakonu neradni dan, ali su grčki trgovci, tada brojni u Jugoslaviji, na taj dan ipak radili, ne smatrajući ga svojim praznikom. Reakcija je bila hapšenje, a odatle i navedeni izraz. Druga teorija kaže da je izraz povezan sa Rigom od Fere, grčkim borcem za slobodu. Rigas Feraios tražio je u Evropi podršku za podizanje ustanka pravoslavnog stanovništva u Osmanskom carstvu. Austrougarska, u to vreme saveznik Osmanlija, hapsi ga 1796. i predaje beogradskom paši. Držan je u Kuli Nebojši u Beogradu, u kojoj je na kraju i zadavljen.

6% od ispitanika koji su naveli neki izraz, piše: *Ne veruj Grcima ni kad poklone donose*, što je poznata poslovice, vezana za *Ilijadu* i sudbinu Trojanaca posle grčkog poklona u vidu velikog drvenog konja u kome su bili sakriveni grčki vojnici. Isto toliko ispitanika navodi i ovome sličan izraz – *trojanski konj*. Naveden je i šaljiv izraz, *Star kao stara Grčka*, a jedan ispitanik navodi i dosta čudan, nepoznat izraz – *Grci Cigani*. Isti ispitanik naveo je kao asocijaciju na Grke: „liče

na Cigane”, te možemo zaključiti da se radi o izolovanom utisku, nikako o nekom ustaljenom izrazu.

Ovde možemo zaključiti da je obrazovanje i opšta kultura (nezamisliva bez poznavanja starogrčke kulture) najviše uticala na formiranje utiska o Grcima i Grčkoj, iako je očekivano da to pre bude turizam, tj. geografija. Ovo pokazuje i da stavovi o Grcima nisu formirani površno, već ipak sa nekim uvidom u kulturu i istoriju ovog naroda. More se kao asocijacija našlo na drugom mestu. Grke vidimo kao prijatelje i braću, što svakako ima veze sa zajedničkom religijom, ali i istorijskim momentima kada je Grčka bila na strani Srbije. Ekonomska kriza, kroz koju i naša zemlja prolazi, logično je uticala na neki procenat odgovora.

7. Baklava kod crnog Turčina

*Grafikon 7. Prve asocijacije Srba na spomen Turaka:
Kultura 58,75%, Istorija 52,5%, Geografija 45%, Karakter i izgled 23,75%,
Političko-ekonomska situacija 12,5%*

U najvećoj grupi asocijacija (Kultura), 42% odlazi na hranu (ubedljivo najviše se spominje baklava, potom kafa, pa ratluk, a manji broj ispitanika prosto kaže „ukusna jela” ili „ukusna hrana”). 30% anketiranih kaže islam i muslimani. 15% kao prvu asocijaciju navodi turske serije. Turske serije su u Srbiji (i na Balkanu) potisile latinoameričke i rado su gledane, čak i onda kad iskrivljuju istoriju, tumačeći Osmansko carstvo kao demokratski sistem, borbu za oslobođenje porobljenih naroda kao terorizam i sl. Od „prave” umetnosti, 2% ispitanika je upisalo Orhana Pamuka kao najpoznatijeg turskog književnika.

Što se tiče istorijskih asocijacija, najčešće su ropstvo (22%) i Osmansko carstvo (22%). Asocijacija koja sledi su janjičari, deo turske vojske sačinjene od mladića koji su kao deca uzeti iz porobljenih naroda. 17% iz ove grupe ima asocijaciju na janjičare, a isto toliko za asocijaciju imaju osvajanje, okupaciju i nasilje. U manjem procentu navode se i istorijske ličnosti – car Murat, toliko važan za srpsku istoriju, tj. pad srpskog srednjovekovnog carstva, i Sulejman Veličanstveni, poznat koliko iz istorije, toliko i preko istoimene TV serije. Od ostalih asocijacija tu je i harem.

Uprkos čestim letovanjima Srba u Turskoj, prva asocijacija u kategoriji geografskih pojmova ubedljivo je Istanbul (77%), a treba spomenuti i da 10% ispitanika iz ove grupe navodi kao ime ovog grada Carigrad, a po 3% Stambol i Konstantinopolj. Samo 8% ispitanika navodi more kao asocijaciju na Tursku, po 5% Malu Aziju i Bosfor. 5% ispitanika navodi zapadnu Evropu kao asocijaciju na Tursku, što govori o svesti o velikom broju Turaka u Nemačkoj i drugim zemljama zapadne Evrope.

U pogledu izgleda i karaktera, 42% grupe koja je dala odgovore iz ove kategorije negativno ocenjuje Turke. Turci su po njima ponajviše konzervativni, potom zatvoreni, ali i prevrtljivi i preterano glasni. Fizički ih 5% ocenjuje kao debele, a 10% kao lepe i zgodne. 16% ima kao asocijaciju na Turke brkove i bradu. Po 10% ispitanika smatra da su Turci vredni ljudi i da su dobre diplomate.

Od datih odgovora u kategoriji političko-ekonomska situacija, 40% se tiču turskog predsednika Redžepa Tajipa Erdogana, što je logično s obzirom na to koliko je prisutan u svetskim, ali i srpskim medijima, ali i na njegov uticaj na situaciju u Bosni i na Kosovu i Metohiji, koji nije zanemarljiv. 20% ispitanika potcrtava ekonomsku razvijenost Turske, a zanimljivo je da isto toliko ispitanika kao asocijaciju ima diskriminaciju Kurda. Manji procenat je naveo Ataturka, možda najvažniju ličnost u modernoj istoriji Turske, ali i terorizam, problem sa kojim se poslednjih godina Turska sve češće suočava.

Što se tiče poslovice i izraza vezanih za Turke, prosto je začuđujuće da je samo 15% ispitanika navelo da zna neku, budući da naša kultura njima obiluje. I uglavnom su negativni, mada ima i pozitivnih, kako npr. primećuje Kristina Mitić, pišući o pripovetkama Grigorija Božovića: „Turčin se slika ambivalentno – s jedne strane on je neprijatelj, osvajač, što profilise negativnu stranu stereotipa, a s druge – može se prikazivati bližim od krvnog srodnika” (Mitić 2019: 260). 50% njih (dakle, 7,5% ukupnog broja ispitanika) navodi poređenje *puši kao Turčin*, u značenju puši mnogo, puši preterano. *Crn kao Turčin* navodi 7,5% ispitanika iz ove grupe, što je opet poređenje. Isti procenat daje sličan izraz, ali potpuno drugačijeg značenja – *Crni Turčin* se koristi u značenju loš, zao čovek.

25% od onih koji su naveli neki izraz vezan za Turke, napisalo je *Kud svi Turci, tu i mali Mujo*. Ova šaljiva izreka koristi se da se opiše neko ko se priklanja mišljenju većine, ko meri mišljenje i delanje većine, pa i sam tako postupa. 8% navodi izraz *kao pored turskog groblja* što bi značilo potpuno nezainteresovano, a isto toliko navodi staru izreku *Poturica je gori Turčin od Turčina* ili *Poturica je veći Turčin od Turčina*, koja je verovatno nastala u vreme kada su neki pripadnici porobljenih naroda prihvatili islam u cilju sticanja boljeg položaja u društvu i često u svom ponašanju prema pripadnicima svog bivšeg naroda postajali gori od samih Turaka.

Iako je generalno malo ispitanika navelo ustaljene izraze vezane za Turke, taj mali procenat naveo je relativno dosta poslovice i poređenja. Moglo bi se zaključiti da narodna književnost i istorijsko pamćenje kroz nju i dalje žive. Naravno, u

manjem obimu. Zato su asocijacije vezane za kulturu ispred asocijacija vezanih za našu, ne tako lepu zajedničku istoriju. Otvaranje za hranu i turske gradove može se tumačiti kao otvaranje ka do juče dalekoj i delimično omraženoj kulturi.

8. Zaključci

Sprovedena anketa je delimično potvrdila naše početne pretpostavke. Generalne pretpostavke o odnosu prema datim narodima su u velikoj meri potvrđene. Odstupanja ima kod Turaka, gde smo očekivali dosta negativniji stav i više stereotipa. Tu se pokazala tačnom tvrdnja da se stereotipi, kada gotovo nestanu iz svesti, ipak čuvaju u obliku poslovice, poređenja, ustaljenih izraza. Kod Grka su prevagnule asocijacije vezane za kulturu, verovatno pod uticajem obrazovanja i opšte kulture, a ne, kako je bilo očekivano, one vezane za geografiju, tj. turizam. O Rumunima, iako ih smatramo dalekim narodom, nama ne bliskim, ipak nešto znamo. Iako je znanje o nekim poslovicama o njima već gotovo iščezlo, one još uvek opstaju, a sa njima i stereotipi. Izokretanje stereotipa, njihovo ismejavanje i samim tim odbacivanje, čini nam se, vidimo na primeru poslovice vezanih za Bugare. Najčešće navedene, smatramo, zapravo se daju kao šala.

No, u tome se i krije jedna manjkavost ove ankete. Ne možemo biti do kraja sigurni da se navedeni izraz prihvata kao šala. Eksternalizovanje stereotipa nije uvek i njihovo poništenje, kako kažu psiholozi. Druga manjkavost je što nismo računali da će region, pa i mesto, uticati na odgovore i uopšte stav ispitanika. Naveli smo već pogled na Bugare kao primer toga. S istim ćemo se problemom, verujemo, susresti i u drugom radu. Npr. Srbi iz zapadne Srbije i Bosne imaju dosta negativnije stavove i razvijene stereotipe o Hrvatima, dok kod Srba iz južne Srbije, koji nisu imali dodir sa Hrvatima, to neće biti slučaj. Valjalo bi u budućim istraživanjima ovakvog tipa od ispitanika za neke odgovore tražiti dodatna pojašnjenja (opet se vraćamo na nejasna poređenja vezana za Rumune), iako bi to tehnički bilo teže izvesti. Ipak, uprkos svemu, smatramo da je i ovakva anketa kakvu smo dali utemljena, te da ona predstavlja dobru priliku za registrovanje i analizu stereotipa koje svesno ili nesvesno gajimo u pogledu ka drugima, a to je u savremenom svetu jedan od najvažnijih zadataka. Bez takve analize nema ni otklanjanja stereotipa, a uvek preči i opasnost da se oni razvijaju u svoje zlokobnije oblike – predrasude i diskriminaciju.

LITERATURA

Константинова, Стаменкович 2020: Константинова, Даниела. Стаменкович, Сава. *Българите за балканските народи – за някои стереотипи и представи.* // Филологически проучвания на Великотърновския университет. *Studia Philologica Universitatis Tarnovensis.* Том / Volume 38, (под печат). **Konstantinova, Stamenkovich 2020:** Konstantinova, Daniela. Stamenkovich, Sava. *Balgarite za balkanskite narodi – za nyakoi stereotipi i predstavi.* // Filologicheski prouchvaniya na velikotarnovskiya unversitet. *Studia Philologica Universitatis Tarnovensis.* Том / Volume 38, (pod pechat).

Crnjanski 1925: Crnjanski, Miloš. *Naš Temišvar*. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/357230/Nas-Temisvar> (1. 12. 2018).

Čačić 2019: Čačić, Paula. *Seks, nasilje i čalga*. Dostupno na: <https://www.libela.org/sa-stavom/9245-seks-nasilje-i-calga/> (1. 3. 2019).

Ćorović 1997: Ćorović, Vladimir. *Istorija srpskog naroda*. Knj 1. Baња Лука: Глас српски, Београд: Ars Libri.

Dan 2017: *Golgota oko 20.000 Srba*. Dnevni list Dan, 8. 6. 2017.. Dostupno na: <https://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Ljudi%20i%20dogadjaji&clanak=601843&datum=2017-06-08> (3. 3. 2019).

Frombald 1725: Frombald, *Izveštaj iz Gradištanske oblasti*. Dostupno na: <http://skriptorijum.blogspot.com/2012/05/petar-bлагоjevic-prvi-srpski-vampir.html> (2. 2. 2019).

Gibson 2019: Gibson, Janet. *An Introduction to the Psychology of Humor*. London: Routledge.

Grubiša 2010: Grubiša, Damir. *Politikološki pojmovnik: Dužan kao Grčka*. Političke analize, Vol. 1 No. 4, 2010. Str. 59, 60.

Holodny 2015: Holodny, Elena. *13 mind-blowing facts about Greece's economy*. Available at: <https://www.businessinsider.com/mind-blowing-facts-about-greece-economy-2015-6#greece-has-a-history-of-financial-troubles--the-countrys-first-default-occurred-way-back-in-the-fourth-century-bc-1> (1. 4. 2019).

Kavaja 2016: Kavaja, Jelena. *Srbima genetski najsljedniji Makedonci*. Politika. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/349889/Zivot-i-stil/Srbima-genetski-najsljedniji-Makedonci> (1. 5. 2019).

Marković 2010: Marković, Predrag. *Kao Grk u apsu*. Politika. 15. 7. 2010. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/184412/%D0%9A%D0%B0%D0%BE-%D0%93%D1%80%D0%BA-%D1%83-%D0%B0%D0%BF%D1%81%D1%83> (1. 5. 2018)

Mijatović 2016: Mijatović, Veran. *Izbačeno iz lektire*. Portal Detinjstvo: <https://www.detinjarije.com/izbaceno-iz-lektire/> (31. 10. 2018).

Mitić 2019: Mitić, Kristina. *Stereotipi ponašanja inovjernih u Božovičevim izabranim putopisima (1923–1930)*. U: Стереотипът в славянските езици, литератури и култури Том втори. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 257–265.//

Mitić 2019: Mitić, Kristina. *Stereotipi ponašanja inovjernih u Božovičevim izabranim putopisima (1923–1930)*. U: Stereotipat v slavyanskite ezitsi, literaturi i kulturi. Tom втори. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 257–265.

Portal 021 2016: *Sa kim Srbi dele najviše genetskog materijala?* Portal 021. <https://www.021.rs/story/Info/Zanimljivosti/129333/Sa-kim-Srbi-dele-najvise-genetskog-materijala.html> (31. 10. 2018).

RMS 2011: Rečnik srpskoga jezika. Novi Sad: Matica srpska.

Šmic 2019: Šmic, Florijan. *Spor Atine i Skoplja oko vina i alve*. Dojče Vele. Dostupno na: <https://www.dw.com/sr/spor-atine-i-skoplja-oko-vina-i-alve/a-50591457> (31. 12. 2019).